

از آغاز قرن سوم تا نیمه قرن پنجم هجری، چندین حکومت در ایران سر بر آوردند. در این دوره مناطق مختلف ایران به تدریج از زیر سلطه مستقیم خلافت عباسی خارج شد و تمدن ایرانی - اسلامی به اوج گسترش و شکوفایی رسید. در این درس، شما با جست‌وجو و ارزیابی شواهد و مدارک تاریخی، جنبه‌های مختلف سیاسی، علمی و فرهنگی و اقتصادی تمدن مذکور را شناسایی و بررسی خواهید کرد.



## سلسله‌های ایرانی

### بحث و گفت‌وگو

با توجه به اینکه نخستین سلسله مسلمان ایرانی یعنی طاهریان در خراسان شکل گرفت، با راهنمایی دبیر و با توجه به مطالبی که در درس‌های قبل خوانده‌اید، درباره جایگاه و اهمیت سیاسی و اجتماعی خراسان در ایران و نقشی که خراسانیان در تحولات سیاسی قلمرو خلافت داشتند، بحث و گفت‌وگو کنید.



فعالیت‌ها و مبارزات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان در دوسده نخست هجری، زمینه را برای شکل‌گیری سلسله‌های ایرانی و در پی آن تغییر اوضاع سیاسی ایران در سده‌های سوم و چهارم هجری فراهم آورد. سرآغاز این تغییر، هنگامی بود که طاهر ذوالیمینین<sup>۱</sup> از سوی مأمون، خلیفه عباسی به حکومت خراسان منصوب شد (۲۰۵ ق). تشدید جنبش‌های ضد خلافت در ایران، مأمون را متوجه این نکته کرد که باید تغییری در شیوه اداره قلمرو خلافت ایجاد کند؛ از این رو، حکومت خراسان را به طاهر، سردار ایرانی و خراسانی خود داد. پس از طاهر، حکومت خراسان در خاندان او موروثی شد و بدین گونه نخستین سلسله مسلمان ایرانی شکل گرفت. به دنبال طاهریان، سلسله‌های حکومتی دیگری در گوشه و کنار ایران روی کار آمدند. صفاریان، سامانیان، علویان طبرستان، زیاریان و آل بویه از جمله این سلسله‌ها به شمار می‌روند. البته بیشتر این سلسله‌ها بر بخش کوچکی از ایران فرمان می‌راندند و از میان آنها فقط آل بویه بر بخش‌های وسیعی از مرکز، جنوب، شمال و غرب ایران و عراق حکومت کردند.



نقشه قلمرو آل بویه



۱- طاهر به دلیل مهارت ویژه‌ای که در شمشیرزنی با هر دو دست داشت به ذوالیمینین به معنای دارنده دو دست راست، معروف شد.

## سلسله‌های مسلمان ایرانی در سده‌های سوم، چهارم و پنجم هجری

دوره حکومت	طاهریان	علویان طبرستان	صفاریان	سامانیان	زباریان	آل بویه	روادیان	آل حسنویه
دوره حکومت	۲۰۵-۲۵۹ق	۲۵۰-۳۱۶ق	۲۴۷-۳۹۴ق	۲۰۴-۳۹۵ق	۳۱۹-۴۸۳ق	۳۲۰-۴۵۴ق	قرن ۴ ق	۳۴۸-۴۰۵ق
مؤسس	طا هر ذوالیمینین	حسن بن زید	یعقوب لیث صفاری	امیر اسماعیل سامانی	مرداویج زباری	پسران بویه: علی، حسن و احمد	محمد بن حسن رودی	حسنیه کردی
محدوده قلمرو	خراسان و سیستان	طبرستان و گرگان	سیستان <sup>۱</sup>	خراسان و ماوراءالنهر	طبرستان و گرگان <sup>۲</sup>	شمال، جنوب، غرب ایران و عراق	آذربایجان	کردستان، کرمانشاه، همدان و لرستان
مرکز	مرو؛ نیشابور	آمل	زرنگ (زرنج)	بخارا	اصفهان؛ گرگان	ری؛ شیراز؛ بغداد	تبریز	دژ سراج در نزدیکی بیستون

p 0036

## فعالیت ۱

### ترسیم نمودار خط زمان

با توجه به مندرجات جدول بالا، نمودار خط زمان تاریخ ایران را در سده‌های سوم تا پنجم هجری ترسیم نمایید.

p 0037

حکومت می‌کردند، از نظر خاستگاه اجتماعی و جغرافیایی، نحوه به قدرت رسیدن، و نوع رابطه‌ای که با خلافت عباسی برقرار کردند، تفاوت محسوسی داشتند.

### خاستگاه اجتماعی و جغرافیایی

سلسله‌های طاهریان و سامانیان، ریشه در خاندان‌های کهن دهقانی منطقه خراسان و ماوراءالنهر داشتند. در واقع این دو سلسله را دودمان‌های زمینداری پایه‌گذاری کردند که از قدرت و نفوذ اقتصادی و پشتوانه اجتماعی و فرهنگی قابل ملاحظه‌ای در دیار

تأسیس حکومت‌های مذکور، به لحاظ سیاسی یک پیامد مشترک و مهم داشت و آن کاهش و زوال تدریجی تسلط سیاسی خلفای عباسی بر مناطق مختلف میهن ما بود. حتی در دوره حکومت آل بویه، بغداد بیش از یک قرن تحت سلطه امیران آل بویه قرار گرفت و آنان علاوه بر عزل و نصب خلیفه، قدرت و نفوذ او را نیز محدود کردند. با این حال، بسیاری از این حکومت‌ها، رقیب و دشمن یکدیگر نیز بودند و در دوران فرمانروایی آنان، جنگ‌های داخلی فراوانی صورت گرفت و آسیب زیادی به ایران و ایرانیان وارد کرد. سلسله‌های حکومتی که در قرن‌های سوم تا پنجم هجری بر ایران

p 0038

p 0039

۱- دامنه قدرت صفاریان در زمان یعقوب لیث و برادر و جانشین او عمرو به مناطق وسیعی از شرق، جنوب و مرکز ایران می‌رسید.  
۲- قلمرو زباریان در دوران کوتاه حکومت مرداویج (۳۱۹-۳۲۳ق) شامل مناطق وسیعی از مرکز، شمال، جنوب و غرب ایران می‌شد.

خود برخوردار بودند. دهقانان در سده‌های نخستین هجری، علاوه بر مشارکت در امور محلی، نقش مهمی در حفظ و انتقال فرهنگ ایرانی از دوره باستان به دوره اسلامی ایفا کردند.

حسن‌بن زید، بنیانگذار حکومت علویان طبرستان و جانشینان او از سادات علوی شیعه مذهب به شمار می‌رفتند که برای رهایی از ستم خلفای عباسی به ایران و به ویژه منطقه طبرستان پناه آورده بودند. سادات علوی نقش مؤثری در ترویج اسلام در میان ایرانیان به ویژه ساکنان طبرستان، دیلم و گیلان داشتند و با رفتار و اخلاق پسندیده خود مورد اعتماد توده‌های مردم قرار گرفتند.

برخی از بنیانگذاران نخستین سلسله‌های مسلمان ایرانی، از میان مردم عادی برخاستند و قدرت را به دست گرفتند. یعقوب لیث صفاری، رویگرزاده‌ای از دهی به نام قرنین در سیستان بود. او فعالیت اجتماعی و سیاسی خود را با شرکت در گروه عیاران و جوانمردان سیستان و جنگ علیه خوارج آنجا آغاز کرد.

### بیشتر بدانیم



#### رویگرزاده عیارپیشه



«در سیستان آن عهد، خاطرۀ پهلوانی‌های خاندان زال و سام نریمان در افواه بود و حتی آخورگاه رخس، اسب افسانه‌ای رستم داستانی را در آن جا ازادگاه یعقوب نشان می‌دادند و این نکته رواج قصه‌های پهلوانی عهد کیانی را در آن ایام همچنان قابل ملاحظه نشان می‌داد و جوانان و پهلوانان شهر را البته تحت تأثیر قرار می‌داد.

در چنین محیطی و احوالی، خاطر رویگرزاده پهلوان و عیارپیشه قرنین از تأثیر قصه‌های رستم و جنگجویی‌های پهلوانی او متأثر بود و تحت تأثیر همین احوال بود که او از همان ایام جوانی، پُتک و چکش رویگری را کنار نهاد و آن را به شمشیر و سلیح جنگاوری تبدیل کرد. در آغاز کار، به راهزنی افتاد، اما شیوه عیاری او را از تعدی در حق فقرا و مظلومان مانع آمد و از او یک پهلوان مردمی،

مردم‌پسند و محبوب ساخت. پسر لیث با دسته کوچک عیاران خود که آوازه سخاوت و جلالت و فتوتش، تعداد آنها را هر روز بر گردوی می‌افزود، توانست در بین دسته‌های غازیان و مطوعه<sup>۱</sup> محلی حیثیت و اعتبار قابل ملاحظه‌ای کسب کند. ... چون رهبری جنگجویان ضد خوارج به عهده او افتاد، تدریجاً در دفع آشوب‌های محلی هم توفیق یافت و این توفیق اهالی سیستان را به فرمانبرداری از او، و حمایت و تشویق او الزام کرد» (زرین کوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، صفحه ۳۷۳-۳۷۴).

۱- به جنگاورانی که داوطلبانه در مناطق مرزی برای جهاد با کافران حضور می‌یافتند، مطوعه گفته می‌شد.

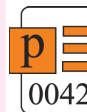


سلسله آل‌بویه را پسران ابوشجاع بویه (علی، حسن و احمد) از اهالی دیلم تأسیس کردند. بویه شغل صیادی را رها کرد و به همراه پسرانش حرفه نظامی را برگزید و به خدمت سرداران دیلمی درآمد.



### فکر کنیم و پاسخ دهیم

نسب بیشتر بنیانگذاران سلسله‌های مسلمان ایرانی از جمله طاهریان، سامانیان، صفاریان، آل‌بویه و زیاریان را به یکی از شاهان و سرداران ساسانی از قبیل خسرو انوشیروان، خسرو پرویز و بهرام چوبین و یا پهلوانان اساطیری مانند رستم رسانده‌اند. به نظر شما دلیل این نسب‌سازی چه بوده است؟



## کاوش خارج از کلاس

با استفاده از منابع و محتوایی که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، دربارهٔ موقعیت اجتماعی عیاران و شیوهٔ فعالیت‌های آنان در قرون نخستین هجری، مطالبی را تهیه و در کلاس ارائه دهید.



0043

## شیوهٔ کسب قدرت

استقلال داشتند و تعیین جانشین به عهدهٔ خود آنان بود. در مقابل بنیانگذاران بسیاری از سلسله‌هایی که در این دوره تشکیل شدند، بدون اجازه و تأیید خلیفه اقدام به گردآوری سپاه و لشکرکشی برای به دست گرفتن قدرت کردند. یعقوب لیث صفاری، بنیانگذار حکومت صفاریان، حسن بن زید، مؤسس حکومت علویان طبرستان و مرداویج برپاکنندهٔ سلسلهٔ زیاریان و پسران بویه که سلسلهٔ آل بویه را بنیان نهادند، از آن جمله‌اند.

مؤسسان برخی از سلسله‌های ایرانی مانند طاهریان و سامانیان با فرمان خلیفهٔ عباسی به حکومت رسیدند. همچنین انتقال قدرت از امیری به امیر دیگر نیز در این حکومت‌ها با فرمان و تأیید خلیفه صورت می‌گرفت. چنین فرمان و تأییدی بیشتر جنبهٔ تشریفاتی داشت و برای نشان دادن اطاعت و تابعیت ظاهری و اسمی از خلیفهٔ بغداد بود، وگرنه امیران سلسله‌های مذکور در امور داخلی خود



0044

## فعالیت ۲

### بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و بگویید چه دلالتی بر شیوهٔ کسب قدرت توسط یعقوب لیث صفاری دارد؟

«هنگامی که یعقوب به نیشابور، پایتخت طاهریان حمله کرد، محمد بن طاهر، امیر طاهری به او پیغام داد اگر به فرمان امیرالمؤمنین [خلیفهٔ عباسی] آمده‌ای، عهد و منشور عرضه کن تا ولایت به تو سپارم وگرنه بازگرد. چون رسول به نزد یعقوب رسید و پیغام بگذارد، یعقوب شمشیر از زیر مصلی بیرون آورد و گفت عهد و لوای من این است» (گردیزی، تاریخ، ص ۷).



0045

### روابط حکومت‌های ایرانی با خلافت عباسی

سرزمین‌های تحت فرمان، تصمیم‌گیری و عمل می‌کردند. روابط حکومت علویان طبرستان با خلافت عباسی همواره خصومت‌آمیز بود؛ زیرا امیران شیعه‌مذهب این سلسله که از سادات علوی به شمار می‌رفتند، خود مدعی خلافت بودند و عباسیان را غاصب خلافت می‌شمردند. از این رو، بیشتر دوران حکومت علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ق) به کشمکش و جنگ با سپاهیان خلیفه و لشکریان طاهریان و سامانیان که متحد خلافت بودند، سپری شد. رابطهٔ صفاریان با خلافت عباسی فراز و نشیب زیادی را طی کرد. با وجود آنکه یعقوب بدون فرمان و بی‌اجازهٔ خلیفهٔ عباسی به قدرت رسید، اما موفقیت‌های او در سرکوب خوارج و جهاد با کفار

سلسله‌های حکومتی که در سده‌های سوم تا پنجم بر مناطق مختلف ایران فرمان می‌راندند، روابط متفاوتی با خلافت عباسی داشتند. امیران سلسله‌های طاهری و سامانی عموماً نسبت به خلفای بنی‌عباس اظهار اطاعت ظاهری می‌کردند و در مواردی با دشمنان خلافت مانند علویان طبرستان سرستیز داشتند. اظهار اطاعت این امیران نسبت به خلافت، به قدرت آنان در نظر عامهٔ مردم مسلمان مقبولیت و مشروعیت می‌بخشید. با این حال، حاکمان طاهری و سامانی در ادارهٔ امور قلمرو خود استقلال کامل داشتند و با اراده و اختیار خود دربارهٔ مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی



0046



0047

کرد و به نام او خطبه خواند، خلیفه نیز حکومت عمرو را بر مناطقی که در اختیار داشت، تأیید کرد. با این حال، عباسیان همچنان نسبت به صفاریان بی‌اعتماد بودند و نسبت به آنها کینه داشتند. از این رو، در جنگ میان عمرو با امیر اسماعیل سامانی، خلیفه جانب سامانیان را گرفت و پس از آن که در این جنگ عمرو به اسارت درآمد و به بغداد فرستاده شد، خلیفه ناجوانمردانه دستور به قتل او داد.

مرزهای شرقی، موجب شد که خلیفه فرمان حکومت سیستان، کابل و بلخ را برای وی ارسال نماید. با این حال، پس از حمله یعقوب به نیشابور و از میان برداشتن حکومت طاهریان و سپس لشکرکشی او به سوی بغداد، روابط دو طرف به خصومت گرایید. در زمان عمرو لیث، برادر و جانشین یعقوب، دشمنی و درگیری میان صفاریان و خلافت عباسی کمتر شد؛ امیر صفاری نسبت به خلیفه اظهار تبعیت

## فعالیت ۳

### قضاوت کنید

متن زیر را بخوانید و درباره دلیل یعقوب لیث صفاری برای بی‌اعتمادی به خلافت عباسی، قضاوت کنید.

«یعقوب بسیار گفتی که دولت عباسیان بر غدر و مکر بنا کرده‌اند؛ نبینی که با بوسلمه [بوسلمه خلال] و بومسلم [ابومسلم] و آل برامکه و فضل بن سهل چندان نیکویی کایشان را اندر آن دولت بودند، چه کردند؟ کسی مبدا که بر ایشان اعتماد کند» (تاریخ سیستان، ص ۲۶۷).

روابط زیاریان نیز با خلافت عباسی فراز و نشیب زیادی داشت. مرداویج با شکست سپاهیان خلیفه، شهرها و ولایات مختلف ایران را گرفت و عاملان خلیفه را از آنجا راند. مرداویج حتی خیال حمله به بغداد و نابودی خلافت عباسی را در سر می‌پروراند، اما پیش از اقدام به این کار، توسط غلام سربازان شورشی خود کشته شد. جانشینان وی که قلمروشان به گرگان و طبرستان محدود شده بود، از بلندپروازی مرداویج دست کشیدند و نسبت به خلیفه بغداد اظهار اطاعت کردند.

### فرهنگ و تمدن خط و زبان

اگرچه با ورود اسلام به ایران، زبان عربی زبان حکومت و دین شد، اما فارسی دری که در واقع صورت تحول یافته فارسی میانه (پهلوی) بود، همچنان در میان عامه مردم در اکثر نقاط ایران رواج داشت. به مرور زمان حتی بسیاری از اعراب مهاجر به میهن ما نیز جذب زبان فارسی و فرهنگ ایرانی شدند. تأسیس حکومت‌های ایرانی در سده سوم هجری، سرآغازی بر توجه و حمایت رسمی از زبان و ادب فارسی بود. یعقوب لیث که امیری میهن‌دوست و علاقمند به فرهنگ ایرانی بود، شاعران را به سرودن شعر فارسی تشویق کرد.

### یک توضیح

### یعقوب لیث صفاری و شعر فارسی

وقتی یعقوب هرات را فتح کرد، شاعران اشعاری به زبان عربی در مدح او سرودند؛ وی با شنیدن آن اشعار، گفت: «چیزی که من اندر نیابم، چرا باید گفت؟ محمد و صیف [دبیر رسایل] پس شعر پارسی گفتن گرفت. و اول شعر پارسی اندر عجم او گفت». (تاریخ سیستان، ص ۲۰۹-۲۱۰).

در عصر سامانیان زبان و ادب فارسی اوج گرفت. امیران و وزیران ایران‌گرا و فرهنگ‌پرور سامانی زحمات فراوانی برای ترویج این زبان کشیدند. آنان شاعران و نویسندگان فارسی‌گو را تشویق و حمایت می‌کردند. رودکی پدر شعر فارسی در این زمان می‌زیست و مورد حمایت دربار سامانی بود. حکیم ابوالقاسم فردوسی نیز در اواخر دوره سامانی شروع به سرودن شاهنامه کرد. او پس از سقوط سامانیان، شاهنامه را به سلطان محمود غزنوی تقدیم کرد، اما این سلطان، قدر خدمت این شاعر بزرگ را ندانست و این شاعر آزاده را آزرده خاطر ساخت.



بسی رنج بردم درین سال سی عجم زنده کردم بدین پارسی

## کاوش خارج از کلاس

### شاهنامه

با استفاده از منابع و محتوایی که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، درباره زندگی و اقدامات فرهنگی حکیم ابوالقاسم فردوسی تحقیق کنید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

- ۱- فردوسی چه جایگاه و موقعیت اجتماعی در روزگار خود داشت؟
- ۲- پیش از فردوسی چه اقدام‌هایی برای گردآوری و سرودن شاهنامه صورت گرفته بود؟
- ۳- انگیزه فردوسی از سرودن شاهنامه چه بوده است؟
- ۴- مهم‌ترین آثار و نتایج فرهنگی و اجتماعی سرودن شاهنامه چیست؟

علاوه بر آن، در دوره سامانیان، زبان فارسی به عنوان زبان علم و دین در کنار زبان عربی قرار گرفت و چندین اثر علمی و دینی به فارسی تألیف و یا ترجمه شد. ترجمه و تلخیص تاریخ طبری با عنوان تاریخ بلعمی، ترجمه تفسیر طبری بر قرآن از آن جمله‌اند. همچنین در آن دوره، نخستین کتاب جغرافیایی به زبان فارسی با عنوان حدودالعالم من المشرق الی المغرب نگارش یافت.

تصویر روی جلد تاریخ بلعمی



## علم و آموزش

بیشتر خواندید که در دو قرن نخست هجری، ایرانیان نقش فعالی در تحولات جهان اسلام به ویژه تحولات علمی، فکری و فرهنگی ایفا کردند. نگاهی به تاریخ علم در حوزه تمدن اسلامی به روشنی حکایت از آن دارد که عالمان و اندیشمندان ایرانی در تدوین بسیاری از رشته‌های گوناگون علوم پیشگام بوده‌اند و در رشد و گسترش آن علوم نقشی اساسی داشته‌اند.

در پی روی کار آمدن سلسله‌های ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم هجری، فعالیت‌های علمی و فکری ایرانیان دو چندان شد، در آن دوره دانشمندان بزرگی پا به عرصه نهادند، آثار علمی برجسته‌ای

را پدید آوردند و روش‌های علمی تازه‌ای ابداع کردند. بدون شک، سلسله‌های ایرانی به ویژه سامانیان و آل‌بویه سهم به‌سزایی در رونق و شکوفایی علمی و فرهنگی عصر خود داشتند. امیران و وزیران فرهنگ‌پرور این سلسله‌ها، از یک سو، از اندیشمندان و عالمان را مورد حمایت مادی و معنوی می‌کردند و از سوی دیگر، با اتخاذ سیاست مدارای سیاسی و فرهنگی و اجتناب از تعصب و تنگ‌نظری، شرایطی را فراهم آوردند که اهل علم و اندیشمندان پیرو مذاهب مختلف اسلام و دیگر دین‌های توحیدی در امنیت و آسایش کامل، به فعالیت بپردازند.



## بحث و گفت‌وگو

درباره اهمیت سیاست مدارای سیاسی و فرهنگی حکومت‌ها و تأثیر آن در رشد و نشاط علمی جامعه مباحثه و گفت‌وگو کنید.



در سده‌های نخستین هجری، مساجد مهم‌ترین مراکز آموزشی بودند و در مساجد بیشتر شهرهای ایران حلقه‌های درس بزرگی تشکیل می‌شد. به تدریج مدرسه‌هایی هم در شهرهای بزرگ به وجود آمد. از

تجربیات و نهادهای آموزشی دوره باستان نیز استفاده می‌شد. مدرسه پزشکی جندی‌شاپور که در زمان ساسانیان آغاز به کار کرده بود، همچنان تا قرن سوم هجری به فعالیت خود ادامه داد.



## بیشتر بدانیم

### کتابخانه صاحب‌بن عباد

به همت صاحب‌بن عباد، وزیر ادیب و دانشمند آل‌بویه، کتابخانه بزرگی در ری شکل گرفت. تعداد کتاب‌های این کتابخانه را بیشتر از ۱۰۰ هزار جلد نوشته‌اند. هیچ یک از پادشاهان و وزراء، کتابخانه‌ای به عظمت کتابخانه او نداشته‌اند. گفته‌اند فهرست کتاب‌های آن کتابخانه خود ده جلد بود. پیش از صاحب، فرمانروایان و سیاستمداران معمولاً کتاب‌های خود را در گنجینه‌ای می‌نهادند و به شیفتگان کتاب و اهل علم اجازه استفاده از آنها را نمی‌دادند، اما صاحب، درهای کتابخانه خود را به روی دانش‌پژوهان و عموم طالبان علم باز گذاشت.



## معارف اسلامی

ایرانیان از گذشته‌های دور به خردورزی و علم‌دوستی شهرت داشتند. از همان ابتدای ورود اسلام به ایران، برخی از ایرانیانی که مسلمان شدند، به تدوین و ترویج معارف اسلامی، شامل علوم قرآنی،

حدیث، فقه و کلام اهتمام ورزیدند. پس از آنکه در سده‌های سوم و چهارم هجری جمعیت کثیری از مردم ایران مسلمان شدند، توجه به علوم و معارف اسلامی فزونی یافت.

## برجسته‌ترین مفسران، محدثان، فقیهان و متکلمان ایرانی در سده‌های نخستین هجری

علم	عالم	دوره زندگی	آثار و تألیفات
تفسیر	محمد بن جریر طبری محمد بن حسن توسی (شیخ توسی)	۲۲۴. آمل — ۳۱۰. ق. بغداد ۳۸۵. توس — ۴۶۰. ق. نجف	جامع البیان فی تفسیر القرآن تفسیر تبیان
حدیث	محمد بن اسماعیل بخاری مسلم بن حجاج نیشابوری محمد بن یعقوب کلینی محمد بن علی ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)	۱۹۴. بخارا — ۲۵۶. ق. سمرقند ؟. نیشابور — ۲۶۱. ق. نیشابور ۲۵۵. کلین شهر ری — ۳۲۹. ق. بغداد ۳۰۵. قم — ۳۸۱. ق. شهر ری	صحیح بخاری، معتبرترین کتاب حدیث نزد اهل تسنن صحیح مسلم، معتبرترین کتاب حدیث پس از صحیح بخاری کتاب الکافی، شامل یک دوره حدیث شیعه کتاب من لایحضره الفقیه، شامل ۵۹۲۰ حدیث شیعه
فقه	ابو حنیفه نعمان بن ثابت مرزبان محمد بن حسن توسی (شیخ توسی)	۸۰. کوفه — ۱۵۰. ق. بغداد ۳۸۵. توس — ۴۶۰. ق. نجف	پایه‌گذار مذهب حنفی از مذاهب چهارگانه اهل سنت کتاب‌های النهایه و مبسوط
کلام	حسن بصری فضل بن ابوسهل بن نوبخت	۲۱. مدینه — ۱۱۰. ق. بصره ۲۳۷. ق. بغداد — ۳۱۱. ق. ؟	متکلم، مفسر، محدث، واعظ، فقیه متکلم شیعه مذهب



### فلسفه

و درمان بیماران مشغول بود. این اندیشمند بزرگ ایرانی، در طول زندگی خود بیش از ۱۰۰ اثر علمی برجا گذاشت که نیمی از آنها در موضوع فلسفه و نیمی در علوم دیگر است. علاوه بر آن، ده‌ها اثر دیگر نیز به وی منسوب است. کتاب شفا یکی از بزرگ‌ترین دائرةالمعارف‌های علمی است که به دست یک تن نوشته شده است و در آن، علاوه بر فلسفه، به علوم طبیعی و ریاضی نیز پرداخته شده است. ابن‌سینا برای نخستین بار در دانشنامه‌ی علایی یک دوره فلسفه را به زبان فارسی تألیف کرد و این اثر، سهم به‌سزایی در مطرح کردن زبان فارسی به عنوان زبان علم داشت.

در طول تاریخ کهن ایران، فلسفه همواره با فرهنگ این سرزمین عجیب بوده و حضور آن در تمامی اعصار آن تاریخ آشکار است. در ایران دوران اسلامی، فلسفه از شکوفایی فوق‌العاده‌ای برخوردار شد و فیلسوفان ایرانی نقش برجسته‌ای در ایجاد و اشاعه‌ی مکتب‌های مهم فلسفی در جهان اسلام ایفا کردند.

ابونصر محمد بن محمد، معروف به فارابی (۲۵۷-۳۳۸ق) فیلسوف بزرگ ایرانی که از خراسان به بغداد رفت و سپس در دمشق سکونت گزید، فلسفه‌ی مشایی را که تلفیقی از جهان‌بینی اسلام و فلسفه‌ی ارسطویی و نوافلاطونی بود، پایه‌گذاری کرد. در سنت فلسفه‌ی اسلامی، فارابی را بعد از ارسطو که ملقب به معلم اول است، معلم دوم می‌خوانند. ابن‌سینا او را استاد خود دانسته و ابن‌رشد و دیگر فیلسوفان احترام زیادی برای او قائل شده‌اند.

بدون شک، برجسته‌ترین فیلسوف ایران و جهان اسلام کسی نیست جز ابوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸ق) که فلسفه‌ی مشایی را به کمال رسانید. ابن‌سینا پس از مهاجرت از زادگاهش بخارا، در شهرهای مختلف ایران به خصوص ری، اصفهان و همدان به فعالیت علمی



تصویر روی جلد دانشنامه علایی







## ابن مسکویه رازی



احمد بن محمد مسکویه رازی (۳۲۰-۴۲۰ق)، فیلسوف، ادیب، مورخ و منشی دربار آل بویه. مسکویه، در رشته‌های گوناگون تاریخ، علم کلام، فلسفه و پزشکی تبحر داشت. او به کیمیاگری و علوم غریبه علاقمند بود. وی سال‌ها مصاحب و ندیم امیران آل بویه در بغداد و ری بود. بسیاری از نویسندگان متاخر، ابوعلی مسکویه را بر مذهب شیعه دانسته‌اند. تجارب الامم در علم تاریخ و تهذیب الاخلاق در علم اخلاق از مهم‌ترین آثار اوست.

## ریاضیات و نجوم



اسلامی، ابوریحان محمد بن احمد بیرونی (۳۶۲). خوارزم - ۴۴۰ق. غزنه) است. بیرونی در ریاضیات، نجوم، گاه‌شماری، جغرافیا، هندشناسی و... مقام شامخ داشت و به زبان‌های فارسی، عربی و سانسکریت مسلط بود. وی آثار ارزنده‌ای در این زمینه تألیف کرد. ابزارها و روش‌های ابداعی او برای تعیین عرض و طول جغرافیایی و اندازه‌گیری فاصله میان شهرها حالب است.

ریاضی و نجوم نیز از جمله علمی بودند که در دوران اسلامی به پشتوانه دانش و مهارت‌هایی که از تمدن ایران باستان و سایر تمدن‌های باستانی به تمدن اسلامی انتقال یافت، پیشرفت خارق‌العاده‌ای کرد. تعداد قابل توجهی از ریاضی‌دانان و منجمان ایرانی را می‌شناسیم که به خدمت عباسیان درآمدند و در رصدخانه بغداد مشغول فعالیت شدند. بدون تردید یکی از برجسته‌ترین دانشمندان عصر طلایی تمدن ایرانی

## ریاضی‌دانان و منجمان نامی ایران در سده‌های دوم تا پنجم هجری

آثار و ابداعات	دانشمند
یکی از برجسته‌ترین ریاضی‌دانان مسلمان که نخستین کتاب‌های جبر و ریاضیات دوره اسلامی را نوشت. یکی از مشهورترین منجمان دربار مأمون و معتصم که سه زیج <sup>۱</sup> تألیف کرد. شارح کتاب اصول اقلیدس، او وسیله‌ای جالب و دقیق برای اندازه‌گیری ابعاد و ارتفاع اجسام دور از دسترس اختراع کرد.	محمد بن موسی خوارزمی (د ۲۵۰ق) احمد بن عبدالله مروزی فضل بن حاتم نیریزی (د ۳۱۰ق) عبدالرحمان صوفی رازی (د ۳۷۶ق)
رصد هایش که در کتاب صورالکواکب او مندرج است، یکی از سه شاهکار نجوم رصدی مسلمانان به شمار می‌رود. ریاضی‌دان بزرگ ایرانی که در پیشرفت علم مثلثات سهم به‌سزایی داشت. ریاضی‌دان و منجم دوره آل بویه که به گفته بیرونی یگانه عصر خویش در ساختن اُسْطُراب و ابزارهای نجومی بود. سرپرستی منجمان رصدخانه آل بویه در بغداد را بر عهده داشت. ریاضی‌دان سده‌های چهارم و پنجم هجری که کتاب المقنع فی الحساب الیهندی را به فارسی و سپس عربی نوشت. بیشتر آثار او به زبان لاتینی و زبان‌های امروز اروپایی ترجمه شده است.	ابوالوفا بوزجانی (۲۲۸ — ۳۸۸ق) حامد بن خضر خجندی ابوسهل بیژن بن رستم کوهی ابوالحسن علی بن احمد نسوی



(د پس از ۱۵۲ق) رئیس مدرسه جندی‌شاپور پزشک پرآوازه ایرانی به بغداد رفت و به دنبال او گروه دیگری از پزشکان آن مرکز علمی راهی مرکز خلافت عباسی شدند. محمد زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق) پزشک، شیمی‌دان و فیلسوف

## پزشکی و داروسازی



دانش و سنت پزشکی ایران باستان از طریق مدرسه جندی‌شاپور به دوره اسلامی انتقال یافت و نخستین آثار مستقل پزشکی عصر اسلامی به دست استادان آن مدرسه نوشته شد. جرجیس بن جبرائیل



۱- زیج معرب زیگ است و آن کتابی باشد که منجمان احوال و حرکات افلاک و کواکب را از آن معلوم کنند. همچنین عنوان علمی است در اصول احکام علم نجوم و هیئت که تقویم از آن استخراج کنند (لغت‌نامه دهخدا).

ایرانی که آثار ماندگاری در زمینه پزشکی و شیمی و فلسفه نوشته و به عنوان کاشف الکل و جوهر گوگرد (اسید سولفوریک) مشهور شده است. به گفته جرج سارتن، پدر تاریخ علم، رازی «بزرگ‌ترین پزشک اسلام و قرون وسطی» بود. رسالهٔ آبله و سُرخک (الجدری و الحصبة) او کهن‌ترین توصیف آبله و شکاهکاری در علم پزشکی به شمار می‌رود.

به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران تاریخ علم، ابن‌سینا یکی از بزرگ‌ترین پزشکان همهٔ اعصار به شمار می‌رود. دائرةالمعارف پزشکی او با عنوان قانون، نه فقط در ایران و دنیای اسلام، که در اروپا نیز تا سده‌های متمادی به عنوان عالی‌ترین منبع و مرجع پزشکی باقی ماند.

کتاب الحاوی یک دائرةالمعارف بزرگ پزشکی است که روزگار درازی مرجع بلامنازعه‌ای در پزشکی بود.

به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران تاریخ علم، ابن‌سینا یکی از بزرگ‌ترین پزشکان همهٔ اعصار به شمار می‌رود. دائرةالمعارف پزشکی او با عنوان قانون، نه فقط در ایران و دنیای اسلام، که در اروپا نیز تا سده‌های متمادی به عنوان عالی‌ترین منبع و مرجع پزشکی باقی ماند.

### تصویر روی جلد کتاب الحاوی



### بیشتر بدانیم

کتاب **الابنیه عن الحقایق الادویه**، اثری است کهن به زبان فارسی در علم داروسازی و داروشناسی که توسط ابومنصور علی‌بن موفق هروی، پزشک و داروشناس ایرانی که در سده‌های چهارم و پنجم هجری می‌زیسته، نوشته شده است. این کتاب حاوی خلاصه‌ای کلی و ارزشمند دربارهٔ داروشناسی است. نویسنده در نگارش این کتاب از قانون ابن‌سینا بهره برده، اما ذکری از آن کرده است.

باستان، در ساختن برخی ابزارهای جنگی و اموری مانند حفر قنات و آبراه و ایجاد بناهای مختلف مانند مساجد، پل‌ها و سدها چیره دست بودند. دانش و مهارت‌های ایرانیان باستان در حوزه هنر و صنعت به شکل‌های مختلف به دوران اسلامی منتقل شد.

علاوه بر آنچه بیان شد، رشته‌های دیگر علمی مانند تاریخ، جغرافیا، ادبیات، فیزیک، شیمی، مهندسی و غیره نیز رایج و پررونق بود. ایرانیان مسلمان همچنین به اتکای تجربیات اجدادشان در دوران

### سایر علوم و فنون

### بحث و گفت‌وگو

با توجه به مطالعه و کاوشی که در این درس انجام دادید، دربارهٔ درستی یا نادرستی اطلاق عبارت «عصر طلایی» به سده‌های سوم تا پنجم هجری تاریخ ایران، بحث کنید و دلایل خود را در تأیید یا رد این موضوع بیان نمایید.



## توسعه دریانوردی و تجارت دریایی



### یادآوری

در عصر باستان ایرانیان حضوری گسترده و فعال در دریاهای شمال و جنوب فلات ایران و آب‌های آزاد داشتند. در آن دوران کشتی‌های ایرانی در مسیرهای دور و نزدیک دریایی در رفت و آمد بودند، صنایع دریایی از جمله کشتی‌سازی پیشرفت زیادی کرد و دریانوردان ایرانی دانش و تجربه گران‌بهایی اندوختند. کشف بادهای موسمی تحولی بزرگ در دریانوردی راه دور ایران در دوران باستان به شمار می‌رفت.



به هنگام سقوط ساسانیان بنادر ایرانی در سواحل خلیج فارس، دریای عمان<sup>۱</sup> و دریای سرخ، آباد و پررونق بودند. در قرون نخستین هجری در نتیجه گسترش و یکپارچگی جغرافیای جهان اسلام، دریانوردی و تجارت دریایی توسعه چشمگیری یافت. در آن زمان دریانوردان و بازرگانان ایرانی به اتکای دانش و تجربیات فراوانی که در این زمینه داشتند، همچون گذشته به فعالیت خود ادامه دادند. طی این سده‌ها، تجارت دریایی خلیج فارس با هندوستان، چین، جنوب شرقی آسیا و حوزه شرق آفریقا گسترش یافت و اسلام توسط بازرگانان و دریانوردان ایرانی به سرزمین‌های مذکور راه یافت. در سده‌های سوم تا پنجم هجری، مراکز شهری در سواحل و پس کرانه‌های خلیج فارس رونق یافتند و بندر سیراف به مثابه یکی از کانون‌های اصلی مبادلات اقتصادی منطقه‌ای و جهانی تثبیت شد.

### بیشتر بدانیم



### دانش دریانوردی

دریانوردان ایرانی با نوشتن کتاب‌هایی با عنوان رهنامه که در حکم راهنمای سفرهای دریایی بود، مجموعه‌ای از دانستنی‌های دریایی را ثبت و ضبط می‌کرده‌اند. اطلاعاتی از قبیل بادهای موسمی و جهت وزش آن، نحوه تعیین موقعیت‌های دریایی، نحوه تعیین فواصل دریایی، نحوه استقرار بادبان‌ها در موقعیت‌های گوناگون، جهت‌یابی دریایی در شب و روز، شناسایی موقعیت ستارگان در شب، مسیرهایی دریایی و موانع آن، بنادر و جزایر مشهور و نقشه‌های دریایی (اطلس تاریخ بنادر و دریانوردی ایران، ج ۲، صفحه ۳۴۸).

تصویر نقاشی کشتی روان بر روی آب از کتاب مقامات حریری



۱- بندر اُبله در نزدیکی بصره کنونی و بندرهای مهروبان، سینیز، گناوه، ریشهر (ریواردشیر) و سیراف در سواحل استان بوشهر کنونی و بندر نایبند (ناوبند) در سواحل استان هرمزگان کنونی و بندرهای قُلّهات و صُحار در سواحل کشور کنونی عمان از جمله بندرهای ایرانی در خلیج فارس و دریای عمان بودند.

- ۱ زمینه‌های سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی را در سده‌های سوم و چهارم هجری توضیح دهید.
- ۲ حکومت‌های طاهریان و سامانیان را با سلسله‌های صفاریان و زبیریان از نظر نحوهٔ به قدرت رسیدن و نوع رابطه با خلافت عباسی مقایسه کنید.
- ۳ زمینه‌ها و عوامل سیاسی را که در پیشرفت و شکوفایی تمدن ایرانی — اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم هجری تأثیر داشت، شرح دهید.
- ۴ به نظر شما آیا دانشمندان و عالمان ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم فقط در دانش نظری پیشرفت کردند؟ و یا این که این دانش را تبدیل به مهارت و کار عملی کردند؟ برای نظر خود دلیل و مثال بیاورید.
- ۵ منابع تاریخی که در این درس به آنها استناد شده است را فهرست نمایید.